

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 1 (17138)

2006 чылдың
ЯНВАРЬ 1,
воскресенье

Номерни парлагже
дужааганы:

график езугаар — 21.00,
херек кырында — 23.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Эргим чонум!

Төнүп турар 2005 чылды чылы-биле сактып артар үндезинер бисте хөй. Хөй чүүлге салдарлыг болган Улуг Тиилелгениң 60 чыл оюн демдегледивис. Экономика илези-биле өскен. Республика барык бүгү талага көдүрлүп, бистиң кол-ла чугула ажылывыс – бот-орулгаларны улгаттырар херекке бурунгарлаан. Сөөлгү үш чыл дургузунда ону бис доктаамал көвүдөдип келген бис. Бөгүн бүгү орулгаларның 24 хуузу азы дөрттүн бир кезин – бистиң бодувустуң акшаларывыс болуп турар. Он чыл бурунгар ол ийи катап эвээш турган.

Чоннуң амыдырал деңнели көскүзү-биле өскен. Ол өзүлдө шупту улуска дески эвес болганы тодаргай – рынок дээрге рынок болгай. Ынчалза-даа чоннуң хөй кезиниң амыдыралы экижээн. Ортумак шалың улгаткан. Ол өзүлдө инфляцияга алыспаан, чүге дээрге республика кол-кол барааннарга, ылаңгыя боттун продукциязын бүдүрүп тургаш, аш-чем рыногунга өртектөрнүң өзүлдезин болдурбаан. Бистиң боттарывыстың бүдүрүкчүлери бистиң кылган барааннары көвүдээнин эскерип-ле тур боор силер.

Бюджетти орай хүлээп алганда болза, тудуг ажылын уламчылаан бис. Ынчалза-даа ооң хараазындан биске кончуг чугула кезек объектилерни ажылгалче кирип шыдавадывыс. Ону кел чыдар чылче сонгаарлатса-даа, 30 ажыг объект колдуу белен. Ол дээрге чуртталга бажыңнары, чаа бүдүрүлгелер – бистиң амыдыралывысты экижидер бүгү-ле тудуглардыр.

Эртип турар чылда бис 122 дугаар Федералдыг хоойлунуң күүселдезин чедишкениң чоруткан бис. Чиигелделерниң орнунга силерниң чамдыыңар акшаны болгаш тодаргай ачы-дузаны алган. Бистиң санатор-курорттарывыс чигелде алыр эргелиг пенсионер, инвалид кижилеривисти хөйү-биле хүлээп ап, эки эмнеп-дыштандырып турар апарган.

Бо чылын республиканың үш деңнелиг: регион – район – суур деп башкарылга системазынче шилчилгезин дооскан бис. Ол январь 1-ден эгелеп кирер. Тус чер бот-башкарылгазының чаартылгазы эрге-чагырганы кижилер бүрү-

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

«Шын» солуннуң чагыкчыларыңга,
номчукчуларыңга

ДЕТКИМЧЕҢЕР АЧЫЗЫ-ДЫР

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс, Чаа 2006 чылдың изиг байырын чедиргенивисти хүлээп ап көрүңер!

Тыва улустуң национал солуну «Шынның» бирги дугаары үнгенден бээр 80 чылын чаа доозулган 2005 чылда калбаа-биле демдегледип эрттирген болгай.

Тыва дылды сайзырадырыңга, чечен чогаалды, ураң чүүлду, культураны, парлаганы, журналистиканы, Тываның социал экономиказын хөгжүдеринге

зүнче чоокшуладып, угунда ону силерниң холуңарга берип турар. Дараазында чылда ону езулук билип эгелээр силер.

Ол бүгү чедишкениң силерни-дир, эргим чонум. Чоруп турар чылда силер хоорай, суурларыңарга эки амыдыралды тургузар аргаларны быжыглап, хол салбайн ажылдап келген болгай силер. Ынчангаш эрткен чылды мен тургузуушкунуң, хөй боттанган күзелдерниң чылы деп дидими-биле адап болур мен. Кол күзе – бодувуска, бодувустуң күжүвүске бүзүреливис быжыкканы. Экономиктиг чаартылгаларже, демократияның быжыглаашкыны болгаш республиканың хөгжүлдезинче угланган ниити ажил-херээвис боттут түңнелдерни эккелген.

Эртип турар чыл чурттуң Президентизиниң иди үндүргени кадык камгалалы, өөредилге, чуртталга тудуу болгаш көдээ ажил-агый талазы-биле мурнады көөр 4 национал төлевилелди күүседип эгелээниниң чылы. Оларның боттанылгазынче хөй күштү салыры – чаа чылда бистиң бир кол сорулгавыс болур. Ол талазы-биле ажил чоруп турар.

Чырык байырлал – үнүп олурар чаа 2006 чыл-биле силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип тур мен, эргим чонум. Ол бистиң шуптувуска хөй-ле өөрүшкүнү, сеткилдин чылыын, келир үеге бүзүрелди эккээр болзун. Буян-кежики, чаа чедишкениң сөңнэзин! Каң кадык, буян-чолдуг болуңар! Өг-бүле бүрүзүңге тайбың болгаш ынакшыл турзун!

Чаа Чыл-биле,
чаа аас-кежик-биле!

(Уланчызы 2-ги арында).

Байыр чедиршишкениңери

Хүндүлүг сибирьжилер!
Эртип турар чыл улуг болууш-куннар-биле демдеглеттинген. Бүгү чурт-биле кады Улуг Тиилелгениң 60 чылын демдеглээн бис. Бистиң күрүневисти быжыглаарынче, Россияның улуг чурт бооп улам күштүг болурунче угланган чугула реформаларны Сибирьге боттандырамы уламчылаан.

Айткан чаартылгаларның ачызында ниитилелдин чаагай амыдыралынче, өг-бүле бүрүзүңге чедимчеже база бир базым болур чылды уткуп алдывыс. Россияның Президентизиниң чарлааны мурнады көргөн национал төлевилелдерни чогуу-на харын олче угландырган.

Амгы үениң медициназын, эки шынарлыг өөредилгени, четчир оран-бажыңнары, ажыы улуг көдээ ажил-агыйны, газификацияны тургузуп, чедип алыры—

бистиң чоокку ийи болгаш ооң дараазында чылдардагы сорулгавыс.

Идепкейлиг кады ажылда-жылганы, ниитилелдин болгаш эрге-чагырганың бүгү адырларының хөделишкениң идепкейлиг чоруткаш, чедишкени чедип ап болур бис. Кижилер бүрүзүңүң амыдыралын эки талаже өскерттир сорулгалыг национал төлевилелдерни боттандырамы улуг күженишкениң-биле киржир ужурлуг бис.

Эргим өнүктөр!
Бүгүдениң ынак болгаш чырыктыгы байырлалы-биле Силерге сагыш-сеткилим ханызындан изиг байыр чедирдим! Бажың бүрүзүңге, өг-бүле бүрүзүңге тайбыңны болгаш өөрүшкүнү күзедим. Силерниң идегелдеринер

болгаш күзелдеринер бүдөр болзун!

Чедимчени, кадыкшылды, аас-кежин күзедим!
Чаа 2006 чыл-биле!

Россияның Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи А.КВАШНИН.

Байыр чедиршишкнинери

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттууларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының депутаттарының өмүнз-инден үнүп келген Чаа 2006 чыл болгаш Рождество байырлары биле Силерге чүректин ханызын-дан изиг байыр чедирдим. Чаа чыл—чаагай сеткил-биле, келир уеже идегелдер-биле долдунган бүгү чоннуң ынак байырлары.

Кадыкшылдың, өөрүшкүнүң, чаагай амыдыралдың, ынакшылдың чылыг күзэшкнинерин хүлээп ап көрүңер. Чаа чылда чедип алыр дээн сорулгаларыңар кезээде бүдүңгүр болзун.

Бистиң черивисте бүгү бажың-нарывыска чылыг, чаагай амыдырал бүргээр болзун, Чаа чылдың өөрүшкүзү Силерге болгаш чоок кижилериңерге чедимчени болгаш аас-кежин сөңнээр болзун!

Хүндүлел-биле,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының Даргазы Дандар-оол ООРЖАК.

Эргим чаңгыс чер-чурттууларым!

Чаа чыл таварыштыр чүректин ханызындан изиг байырны хүлээп

ап көрүңер!

Чоннуң чаагай чаңчылы езу-гаар Чаа чыл байырларының бүдүзүндө эртип турар чылды сактып, чыл дургузунда кылган ажил-живисти түңнээр бис.

Эртип турар 2005 чыл республиканың чурттакчыларыңа, өске-даа россияжилерге ышкаш, ниитилелистин турум чоруун кадагалаарыңа база россияжи күрүнени быжыглаарыңа салдарлыг болган улуг күш-ажыл болгаш херек кырында кылдырган ажил-херектер-биле сырый эрткен. Бо чылда кижилер бүзүзүңгө бодунуң бичии тирилелгелери, чедишкни-

нери база аас-кежиктиң болгаш өөрүшкүнүң минуталары турган. Ниитизи-биле 2005 чылды халас эвес чурттап эрттирген бис деп дидими-биле чугаалап болур, кол-ла чүве— ооң түңнелдери биске келир чырык үениң идегелин отуруп турар.

2006 чыл биске, шуптувуска, чедимчелиг болуп, улуг күрүневис— Россия дээш ажил-живисте чаа-чаа чедишкнинерни болгаш тирилелгелери сөңнээр болзун! Чаа эгелээшкнинер Чаа чылда чедимчелиг боттанып, Тываның чонунга чаагай чорукту болгаш сайзыралды сөңнээр болзун!

Чаа чылда силерниң өг-бүлелерниң чылыг одаа оон-даа артык

кыптыгып, чоок кижилериниң чүректин чылыдар болзун!

Чаа чылда силерге каң дег быжыг кадыкшылды, аас-кежин, ынакшылды, омакшылды сеткилдиң ханызындан күзедим.

Чаа чыл-биле! Чаа аас-кежик-биле!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының Даргазы В.ОЮН.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттууларым!

Чаа 2006 чыл-биле болгаш Христос Бурганның төртүтүнгөн хүнүнүн байырлары биле Силерге эң-не чылыг байыр чедиргенимиңи хүлээп ап көрүңер!

Чаа чыл Силерге бүгү-ле чүүл-

дерге экини, амыдыралыңарга чаартылгаларың эккээр, идегелерни бүзүредир болзун.

Чаа чылда Силерге тайбынны, чаагай чорукту, өөрүшкүнү, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, чедишкнинерни күзедим.

Хүндүлел-биле,
РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутады Ч.Ч.Д.ОНДАР.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Чаа чыл-биле болгаш Христос Бурганның төртүтүнгөн хүнү-биле Силерге сеткилимниң ханызындан байыр чедирип тур мен.

2005 чылдың сөөлгү хүннери дооступ тур. Төнүп турар чылды доозары кезээде чүгле чаа перспективалары ажыдып турар эвес, чаа, оон-даа артык нарын сорулгалары салып турар.

2006 чылда демнежип алгаш, Төрээн чуртувустуң чаагай чоруу дээш дыка хөй чүүлдерни кылырыңа, эң-не дидим бодалдарны боттандыраарыңа, эң-не берге айтырылгалары шиттирлээринге, эң эки күзэлдер бүдериңге бүзүрөп турар мен.

Чаа чыл бүдүзүндө Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге аас-кежикти, бүгү-ле херектеринге чедишкнинерни, эң-не чырык күзэлдери бүдериң күзеп тур мен.

РФ-тиң Чазак Даргазы М.Е.ФРАДКОВ.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Силерге Чаа чыл таварыштыр изиг байырны чедирип тур мен!

2006 чыл Силерге чедишкнини болгаш тайбың чаагай чорукту, чаа-чаа чедишкнинерни, солун ужуражылгалары болгаш ажыдышкынарны, хөй-хөй чырык болгаш өөрүшкүнүң хүннерин сөңнээр болзун.

Силерге профессионал улуг чедишкнинерни, чаа эгелээшкнинериңе чедимчелиг чорукту, күчү-күштү болгаш күзэлдеринер херек кырында боттанырын күзээр-дир мен. Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге аас-кежин, өөрүшкүнү база быжыг кадыкшылды күзедим.

Хүндүткел-биле,

Россия Федерациязының Чазак Даргазының бирги оралакчызы Д.МЕДВЕДЕВ.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Силерге Чаа чыл база Христос Бурганның төртүтүнгөн хүнү-биле байыр чедирип тур мен!

2006 чыл чырыкының болгаш өөрүшкүнүң чылы бооп, Россияның чаагай чоруу дээш чаа-чаа чедишкнинер-биле байлак болзунам.

Чаа чылда Силерниң ажил-ижинерге улуг-улуг чедишкнинерни, күчү-күштү, бүгү эгелээшкнинериңе чедишкнини күзедим. Чаа чылда Силерге база Силерниң чоок кижилериңерге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды болгаш тайбың чаагай чорукту күзедим.

Хүндүткел-биле,

Россия Федерациязының Президентизиниң Администрациязының удуртукчузу С.СОБЯНИН.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикивич!

Чаа чыл-биле чүректин ханызындан байыр чедиргенимиңи хүлээп ап көрүңер!

Силерниң Россияның чаагай чоруу дээш ажил-чорудулгаларга Чаа чылда чаа чедишкнинер өскерилге чок көвүдөп турар болзун.

Силерге болгаш Силерниң чоок кижилериңерге быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, чаагай чорукту болгаш аас-кежин күзедим!

Күрүне Думазының Даргазы Б.В. ГРЫЗЛОВ.

Тус чер бот-башкарылга органның

ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУ БОТТАНЫП КИРГЕН

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлуну 2003 чылдың октябрь 6-да хүлээп алган, ол 2006 чылдың январь 1-де амыдыралда күштүг болуп кирген. Бо чугула Федералдыг хоойлуну боттандыраарыңа белеткел ажилдарын бистиң республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органның кончуг хынамчалыг, бодамчалыг чоруткан.

№131 Федералдыг хоойлуну Тыва Республикага боттандыраарыңа белеткел ажилдарының чоруп турарының дугайында айтырылгалары РФ-тиң Чазак Даргазы М.Е. Фрадковка эрткен чөвүлел хуралга, РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң чанында Чөвүлелге чугаалашкаш, республиканың Чазаның чорудуп турар белеткел ажилдарын чүгээр деп демдеглээн.

Тус чер уjur-дузалыг айтырылгалар талазы-биле тус чер бот-башкарылга органны 3785, ооң иштинде хоорай округтары болгаш муниципалдыг районнар 464 нормалыг эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылыр болгаш хүлээп алыр турган, бо даалга колдуунда күүсеттинген. Хоорайларны, кожууннарны, сумуларны уставтары күрүне бурткелдин эрткен, оларны күрүнге даңзызынга киер херечилелдерни берген. Уставтарны солуннарга парлаан, парлаалга үндүрер уjurлуг нормалыг эрге-хоойлу актылары колдуунда солуннарга үнген. Республиканың төлээлекчилер органнының депутаттарының болгаш чурттакчылыг черлерниң (хоорайлар, сумулар) баштыңнарының соңгулдалары 2005 чылдың июль 3-те болуп эрткен. Хоо-

райларны болгаш сумуларны төлээлекчи органны тургустунган, ажил-чорудулганын эгелээн. Хоорайларны болгаш сумуларны баштыңнары соңгуткан, олар 2006 чылдың январь 1-ден бо албан-дужаалда ажилдап кирген, бо удуртукчулар №131 Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандыраарының белеткел ажилдарыңа идепкейлиг киришкеннер.

Федералдыг хоойлу езугаар 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп чаа албан-дужаалга ажилдап кирген чамдык суму чагыргаларының даргаларыңа уjurашкаш, мооң адаанда ийи айтырыгны салгаш, оларга харыы бээрин дилээн бис.

1. №131 Федералдыг хоойлу 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген болгай. Силерниң суму (азы чурттакчылыг чер) бо чугула документини боттандырып киреринге белең бе?

2. Бергедээшкнинер турар бе, кандыг чаартылгалар болурул? Харыыларны мооң адаанда парладывыс.

Каа-Хем кожууннуң Бүрөн-Бай-Хаак суму чагыргазының даргазы Самдар-оол Оптугоолович ЧҮЛДҮМ:

(Уланчызы 3-ку арында).

Геше Лопсан Тхуптенге «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Буддизмниң катап төртүтүнеринге болгаш хөгжүлдезинге ачы-хавыяазы база чурттакчы чоннуң сагыш-сеткил кижизидилгезинге идепкейлиг киржилгези дээш «Ламрин» ниитилелдин даргазы Геше Лопсан Тхуптенге «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2005 ч. Декабрь 30
№290.

ДЕТКИМЧЕҢЕР АЧЫЗЫ-ДЫР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

түр. Ынчангаш «Шын» солун номчукчуларның сонургалын, ынакшылын, хүндүткелдин чаалап алган, араатарның, малчыннарның идиктеп, хойлап алгаш каяа-даа номчуп чоруур, башкыларның, эмчилерниң, удуртукчуларның болгаш өскелерниң-даа чарылбас өңнүү, тайылбырлакчызы, суртаалчызы, сүмелекчизи болу берген.

Солуннуң материалдарын бижириңге, өрүүрүңге, чыскаарыңа, типографияга парладырыңа, солуннарны кожууннарга чедиреринге, саазыңа болгаш өске-даа чарылдалдарга хөй акша-көпөөк үнери билдингир. Эрткен 2005 чылда үстүнде айыткан чарылдалдарны дуглап тургаш, солунну неделяда үш катап үзүктел чок үндүрүп алыры, номчукчуларывыска чедирери дыка-ла берге болду. Чүге дээрге республиканың массалыг информация чепсектеринге, тодаргайлаарга, солуннарга 2005 чылда республика бюджетинде көрдүңген акшаны Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатасының депутаттары долзу-биле бербейн, казып каапканы маңаа кол чылдагаан болган. Шак

мындыг моондактың уржуундан «Шын» солундан өске республикада тыва дылда үнүп турар солуннар эрткен чылдың төнчүзүңгө чедир үнмейн барган.

«Шын» солун канчал чыл дургузунда доктаамал үнүп келген? Ол дээрге, хамыктың мурнунда солуннуң хөй санныг чагыкчыларының, номчукчуларының Тывага бир дугаар чырыкче үңген национал солуннуң салым-чолу дээш сагыш салган деткимчези деп бедии-биле үнелеп турар бис. 2005 чылдың бирги болгаш ийги чартыының кайызында-даа республикада сес муң хире өг-бүлө «Шынны» чагыдып алган, бо биске улуг дуза болган. Ынчангаш «Шын» республикада эң-не хөй тиражтыг, хоочун национал солун деп бедик адын камгалап арттырбышаан, үзүктел чок үнүп, чонунга төлөптүг бараан болган. Ол ышкаш кожууннар чагыргалары, республиканың яамылары, агентилелдери, ведомстволары, сайгарлыкчылар, солуннуң номчукчулары солунга биче эвес материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирген. «Чону — коорган, хөйү — хөйлең» деп чүве ол-дур. Ынчангаш Силер бүгүдөгө сеткиливистиң ханы-

зындан улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейип тур бис.

Бистиң эргим, хүндүлүг чагыкчыларывыс 2006 чылдың бирги чартыында «Шын» солунга база катап улуг деткимчезин көргүскен. Баштай кирген медээ езугаар алырга, республиканың сес муң ажыг өг-бүлези, албан чери «Шын» солунну чагыдып алган. Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарның чурттакчылары эң-не хөй чагыдылганы кылган. Ынчангаш силер бүгүдөгө өөрүп четтиргенивистиң эң-не чылыг сөстөрүн Чаа чылда дамчыдып тур бис. Ам Чаа чылдың чүгле эгези-дир, «Шын» солуннуң чагыдылганы ам-даа уламчылаар, ооң чагыкчылары улам көвүдээринге идегеп, бүзүредивис.

«Шын» солуннуң хөй санныг чагыкчыларыңа, номчукчуларыңа 2006 чылда чедишкнинерни, тодуг-догаа, бай амыдыралды, аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды, делгем ак орукту, кезээде чорууңар чогуңгун, үүлө-херээр бүдүңгүр болуруң күзеп, йөрээдивис.

«Шын» солуннуң редколлегиязы.

Национал төлевилелди амыдыралга боттандырат

2005 чыл – көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин экономикалык болгаш агаар-бойдус байдалының талазы-биле ындыг-ла эки эвес чыл болган. Тарып каан тараа культуралары июнь-июль айларда каңдаашкынга таварышкан. Тараа культураларының үрезини сөөртүп алырынга болгаш мал ажылынга деткимче бээр дузаламчы акша федералдыг бюджеттен үезинде келбээн, чыл төнчүзүндө келген.

Ынчалза-даа, ниитизи-биле тараадан аңгыда чер ажылында продукция бүдүрерин 2004 чылдың деңгелинге камгалап арттырар аргалыг болган болгаш ажил-агыйның бүгү деңгелинде малдың кол хевирлеринин баш санында өзүлдө чедип алдынган. Амгы күштүг өртектер-биле көдээ ажил-агыйның ниити продукциязы 2500 млн. рубль болуп турар азы 2004 чылдың деңгелинден 13,9 хуу өзүлдегил болган.

Тараа быжып турар үеде агаар-бойдустуң таарымча чок болганындан, ниити тараа культураларының ажаалдазы 18,5 муң тонна болган азы эрткен чылдың бо үезинге деңгээрге, 71 хуу. Ажил-агыйларның шупту хевирлери 47,6 тонна картофельди, 11,9 тонна ногааны ажаап алган, ол эрткен чылдың деңгелинден дес-дараалаштыр 12,5 болгаш 8,2 хуу хей болуп турар. Мал ажылынга 98,4 муң тонна сигенини, 2 муң тонна силосту белеткеп алган. Көдээ ажил-агый культураларын камгалаар сорулга-биле 25,4 муң га шөлдүг химиктиг ашталгазын чоруткан. Келир чылдың дүжүдүнге 5,5 муң га черниң аңдарылгазын чоруткан. Суг ажил-агый организациялары федералдыг болгаш республика бюджетинин акша-хөреңгизи-биле 2 млн. рубльдин септелге-тудуг

ажылдарын шингээдип алган.

2005 чылда көдээ ажил-агыйның культураларының тарылга шөлдери 41 муң га болуп турар, ооң иштинде тараа культураларының шөлү 31,9 муң га, картофельдин – 4,1 муң га, ногааның 1,1 муң га болгаш мал чеминиң культураларының тарылга шөлү – 3,9 муң га.

Бо чылын Сүт-Хөл кожуунун тараажылары эң эки көргүзүлгелерни чедип алган. Борта комбайнер Михаил Монгушту, суггачы Докпак-оол Монгушту, механизаторлар Алексей Кууларны болгаш Девер-оол Монгушту онзалап демделээри чугула, олар бир гадан 12 центнер дүжүттү ажаап алганнар. Ооң-биле чергелештир Чаа-Хөл кожуундан Василий Чанмаа, Каа-Хем кожуунун механизаторлары Олег Павла, Константин Аракчаа, Евге-

ний Шамит, Бай-Тайга кожуундан Оптуг-оол Донмас, Борис Хертек, Чөөн-Хемчик кожуундан Дадар-оол Ондар, Балгазындан Андрей Соломенников, Таңдыдан Михаил Оюн, «Кызыл тараачын» көдээ ажил-агый кооперативинин механизаторлары Олег Оржун болгаш Харлыг-оол Иргит бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Виктор Зотовович Пироговтуң удурткан арат ажил-агыйын онзалап демделээри чугула, олар бир га суггачтыг черден 24 центнер дүжүттү ажаап алган.

Картофель ажаакчыларының аразындан Мөрөн суурдан Тамара Баадыр бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Бо чылын картофель өстүреринге Барыын-Хемчик кожуунун «Западный» МТС (директору А.С. Монгуш) болгаш Чаа-Хөл кожуундан Байыр-оол Доржу багай эвес көргүзүлгелерни чедип алган. Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннар бо чылын картофельдин эки дүжүдүн ажаап алганнар. Каа-Хем кожуунун «Бел-Бей» көдээ ажил-агый кооперативинден Анна Чугаева ногаа культураларының эки дүжүдүн ажаап алган. Кожуунун ногааажыларының аразынга чаңгыс эвес удаа тиилекчи болуп келген. Кожуун бо чылын бир гадан 178 центнерниң дүжүдүн ажаап ал, республиканың өске кожууннарындан бедик көргүзүлгелерни чедип алган.

2005 чылдың декабрь 1-нин байдалы-биле алырга, мыйыстыг бода малдың баш саны 106,2 муң, ооң иштинде төрүүр инек 43,9 муң баш, хой, өшкү – 803,3 муң, чылгы – 29,3 муң, иви – 1,7 муң, хаван – 40,7 муң, төвө – 0,149 муң баш болуп турар. Республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери эрткен чылдың декабрь 1-ге чедир 19 муң тонна этти, 44 муң тонна сүттү, 800 тонна дүктү, 2760 муң санныг дагаа чуургазын бүдүргөн.

Өвүр кожуунун «Ча-лааты» МУБ-туң малчыны Соскар-оол Сүдөр-оолович Санаа 100 хойдан 150 хураганны камгалап алгаш, 2005 чылда эң бедик көргүзүлгү республикага чедип алган, ол-ла ажил-агыйның малчыны Анатолий Донгак сөөлгү үш чылда 100 баштан 115-135 хураганны доктаамал камгалап ап келгеш, «УАЗ» чик машина-биле шаңнаткан. Улуг-Хем кожуунун «Эйлиг-Хем» ККБ-ниң өшкү кадарчылары Раиса Оолокай биле Вячеслав Комбу республиканың өшкү кадарчыларындан эң бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Оларга Кызыл кожуунун «Баян-Кол» МУБ-туң чылгычызы Буян Сенди-Хуурак, Бай-Тайга кожуунун «Бай-Тал» МУБ-туң сарлык кадарчызы Алексей Адыг-оол хамааржыр. Би-Хем кожуунун «Кызыл тараачын» көдээ ажил-агый кооперативинин саанчызы Белекмаа Кыргысовна Нурзат республиканың саанчыларының аразындан эң бедик көргүзүлгү чедип алган.

Көдээ ажил-агыйны деткиринин талазы-биле күрүнениң саң-хөө деткимчезин субсидия хевиринге берип турар, ооң-биле банкыларда чээлиниң хуулу ставказын төлөп, продукция сайгарарынга, мал ажылында чарыгдалдың компенсациязының чамдызын болгаш мал чеминин культураларының үрезини сөөртүп алырынга ажылгаан. Бюджеттин бүгү деңгелинде көдээ ажил-агыйның ажил-чорудулгазынче 93 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде федералдыг бюджеттен – 42,5 млн. рубльди, республика бюджетинден – 50,5 млн. рубльди. «2010 чылга чедир чурттакчылыг суурларның социал хөгжүлдизи» тускай сорулгалыг программага дүүштүр, көдээ суурларга тудуг болгаш

публиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери эрткен чылдың декабрь 1-ге чедир 19 муң тонна этти, 44 муң тонна сүттү, 800 тонна дүктү, 2760 муң санныг дагаа чуургазын бүдүргөн.

Чурттаар оран-сава садып алырынга, суг дамчыдылганын чаартырынга, федералдыг бюджеттен 12 млн. рубльди алган. Республиканың чурттакчы чонун аш-чем-биле хандырар талазы-биле айтырыгларны шийтирилээринге кол черни болбаазырадыр үлетпүр ээлеп турар. Республиканың агроүлетпүр комплекзинин эң чугула адыры болуп турар. Республикада 10 адырлар санаттынып турар, олар аш-чем үлетпүрүнүн болгаш болбаазырадыр үлетпүрүнүн 45 хире бүдүрүлгелерин хаара тудуп турар, ооң иштинде 13 улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер.

Сүт адырында продукцияны бүдүреринин хемчээли улгадып орат. Эрткен чылдың 10 айларында продукция бүдүрерин, 2004 чылга деңгээрге, 6 хууга өстүргөн. «Тывамолоко» ККБ-зинге чаартылганын кылып чорутканын соонда, амгы үениң дериг-херекселдери биле хандырткан. Сүт продукциязының ассортименти 13 хевирге калбарткан, соодукчулуг автотранспорт-биле хандырылган, ооң-биле чергелештир мороженое бүдүрүлгезин тургузарын планнап турар.

Аш-чем продукциязын бүдүрер талазы-биле болгаш болбаазырадыр үлетпүрде чамдык бүдүрүлгелерин удурткучулары бедик көргүзүлгелерни чедип алган. Оларның чижээнге, «Тывамолоко» ККБ-ниң директору Амир Монгуш, «Урянхай» агроүлетпүр комплекзи КХЭ-ниң күүседикчи директору Шолбан Иргит, «Кызылдың хлебкомбинаты» ААН-ниң директору Вера Хертек хамааржыр.

Хүндүлүг көдээниң ажил-ишчилери!
Чаа 2006 чылда «Агро-үлетпүр комплекзинин хөгжүлдизи» деп национал төлевилелди боттандыраарын шийтирилээр уjurлуг бис. Ооң кол сорулгазы – көдээ амыдыралдың шынарын экижидери. «Агро-үлетпүр комплекзинин хөгжүл-

дизи» национал төлевилелди ийи кол угланышкын-биле боттандырып чорудар: «Мал ажылының хөгжүлдизин дүргедери» болгаш «Агро-үлетпүр комплекзинде ажил-агыйларның биче хевирлеринин хөгжүлдизин деткири».

«Агро-үлетпүр комплекзинин хөгжүлдизи» национал төлевилелди боттандырып чорударының механизми банк болгаш лизинг (саң-хөө арендазы) чээли курлавырларын ажылгаарынга үндезилеттинген. Чээлилер чигелделиг, бир эвес арат (фермер) болгаш хууда дузалап ажил-агыйлары дериг-херекселдер, техника садып алыр болза, чээлилер хуу чок болур. Хуусаазы 3, 5, 8 чылга чедир, ол колдуунда техниканың, дериг-херекселдин болгаш объектинин өртөөндөн хамааржыр. Чээлини алырынга таарымчалыг байдалды хандырар болгаш бөдүүнүдери көрдүнүп турар.

«Агро-үлетпүр комплекзинин хөгжүлдизи» национал төлевилел бистин республикавыска онзагай кол болгаш үндезинниң өскерилгени тургузар. Көдээ-де чурттап турар кижилер бүрүзү амыдыралдың шынарын экижээнин эскерген турар уjurлуг.

2005 чылда боттарының карак-кызыл күш-ажылы-биле мал ажылынга болгаш чер ажылынга бедик көргүзүлгелерни чедип алган көдээниң ажил-ишчилеринге, а база көдээ ажил-агый продукциязының болбаазырадыр үлетпүрүнүн ажилдакчыларынга өөрүп четтиргенимин илередип тур мен.

Көдээ кижилерин эң ынак өңүү оттуг ЫТ чылы – 2006 Чаа чыл-биле сеткилимниң ханызындан күш-ажылы чедишкенин, кадыкшылды, өгбүлөңерге аас-кежикти күзөвишаан, бүгү-ле чүүлдерге чаа эгелээшкениңер бүдөр болзун.

Макар САТ.
ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының ораакчызы.

ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУ БОТТАНЫП КИРГЕН

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

1. Бистин суму бо Федералдыг хойлу күүседип киреринге белен. Уставты, нормалыг эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылгаш, бадылаан, парлалгага үндүргөн. Ол езугаар ажилдаар бис. Сумунун үш денгелдиг бюджетин кылгаш, Төлээкчилер хуралынга бадыладып алдывс. Каа-Хем кожуунун сумулары 1997 чылдан бээр бодунун бюджетин кылгаш, ону күүседир дээш ажилдап келген, ыңчангаш бо талазы-биле эвээш-биче-даа болза, аргадуржулгавыс бар. Суму боду бюджеттиг болурга, бот-башкарнып ажилдаарынга таарымчалыг амыдырал көргүскөн. Мен 1997 чылдан бээр суму даргалап келгеш, ону эскердим. Чаа бюджет оон-даа эки болурунга бүзүрээр мен.

2. Чаа чүвө чаа-ла болгай, Федералдыг хойлу күүселдизинге баштайгы үеде бергедээшкенин биске таваржыр. Суму бодун боду хандытынар болу бээрге, акша-төгөрүккө барып үзөр, ол бисте чедишпес болгай. Ону шийтирилээр-биле үндүрүг чыылдазының айтырынын кол кичээнгени салыр бис.

Чаа хойлу езугаар ажилдаарга көдээге чаартылгалар болур, ол дораан бүдө бербес, чоорту боттаныр, ооң аргалары болгаш курлавырлары бар. Национал төлевилелдер езугаар көдээ ажил-агыйны, тудугну сайзырадырынын, ылаңгыя малдың баш санын өстүреринче, тараа, ногаа культураларының үнүш-дүжүткүрүн бедидеринче сагышты салыр бис, ол чоннун яды-түрөгү чоруун дүргөн чайладыр, амыдыралды экижидеринге салдарны

чедирер.

Би-Хем кожуунун Тарлаг суму чагыргазының даргазы Алевтина Хүлер-ооловна БАЙКАРА:

1. Ийе, белен деп чугаалап болур мен. Уставтан эгелээш, шупту нормалыг эрге-хоойлу актыларын бадылаан, солунга парлаан. Ынчангаш чаа хойлу езугаар ажилдап кирер мындыг бис.

2. Бергелер таваржыр деп бодаар мен. Хамыктын мурунда акша-көпөк айтыры. Үш деңгелдиг бюджетте меңээ ам-даа орта билдинмес чүүлдер бар, ону чоорту өөренип алыр апаар. Ажил-херекче ханылап кирбейн чыткаш-ла, ындыг-мындыг бергелер таваржыр дээримге таарышпас. Кандыг-даа ажилга бергелер турар болгай, ону бүгү-ле аргаларны ажылап тургаш, ажып эртер хүлээлгелиг бис.

2. Көдээ чурттакчылыг черлерни азы сумуларны хөгжүдөр дээш бо Федералдыг хойлу күлээп алган болгай, ону боттандыраарга көдээге чаартылгалар болуру албан, ол чүгле бистин шудургу ажылывыстан хамааржыр.

Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг суму чагыргазының даргазы Петр Допчунович САРЫЛАП:

1. №131 Федералдыг хойлу күүседир-биле белеткелди өске катап тургустунган муниципалдыг тургузуглар ышкаш чоруткан бис, ыңчангаш ол езугаар ажилдап киреринге белен. Хамык-ла ажил-агый, саң-хөө, социал, бурунгаар хөгжүлдө айтырыгларын суму боду шийтирилээр, орта өөренип чаңчыгар уjurлуг бис.

2. Чаа кончуг чугула ажилче кирген болганда, аңаа бергелер турары албан, ажилдап өөренип,

өскелерниң арга-дуржулганын ажылап тургаш, оларны ажып эртер уjurлуг бис.

Федералдыг хойлу амыдыралга боттандырып эгелээнивис база чаа чүүл, чаартылга-дыр, ол үре-түннелдиг болурунга бүзүрээр мен.

Кызыл кожуунун Сукпак суму чагыргазының даргазы Сергей Хүлер-оолович ОНДАР:

1. Колдуунда белен бис, сумунун Уставын сайгарары, бадылаары болгаш солунга парлаары саадаан, ону кыска хуусаада кылып алыр дээш ажилдап тур бис.

2. Чаа ажил-херекче кире бээрге бергелер турбайн канчаар, оларны шийтирилээр дээш шыңгыы ажилдаар апаар, ооң түннелдиг бистин Сукпак суурга чаартылгалар болуру албан.

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Менди-чаагай, 2005!

Эрткен 2005 чыл — мээң амыдыралымда кандыг болганыл дээрге, эки, онзагай, ажыктыг чүүлдерни ол хөйүн берген деп болур мен.

Кижини бүрүзүнүн амыдырал-чуртталгазы чуртта болуп турар чүүлдерден хамааржыр-ла болгай. Мээң амыдыралым база ындыг. Бистиң ниитилелдин кол кичээнгейни угландырып турары дөрт кол айтырыг бар: кадыкшыл, өөредилге, чурттаар оран-сава болгаш көдээ ажил-агый. Бо айтырыгларга хамаарыштыр өскертилгелерни, эки талаже чүткүлдү буруну-биле деткип турар мен.

Россияда демократия улам делгереп турарын шупту эскерип, билип турар бис. Ооң бир бадыткалы 32 дугаар Федералдыг хоойлу — хөй-ниити палатазының дугайында хоойлу-дур. Россияның хөй-ниити палатазының кежүгүнү болдум. Хөй-хөй улуг эртемденнер, чурттуң алдарлыг, билдингир кижилериниң аразындан

меңээ ындыг улуг идегел, бүзүрелди көргүскени дээш, бир талада өөрүп, аас-кежик-тир деп хүлээп тур мен, ийи талазында, ол канчаар-даа аажок улуг хары-

УЛУГ БҮЗҮРЕЛ-ДИР

салга-дыр деп билип тур мен. Ол дээрге Тыва Республикавыска, тыва ниитилелге көргүскен улуг хүндүткел болгаш бүзүрел-дир деп көөр апаар.

Эрткен 2005 чылда мээң доосканым Москваның күрүне университети 250 харлаан. Аңаа тураскаадып Кызылга МКУ доо-

зукчулары, «Эртемденнер эвилели» солун ужуражылганы эрттирдивис. «Төрээн МКУ-вус 250 харлаан» деп орус дылда номну бодувус күжүвүс-биле үндүрдүвүс.

Хууда амыдыралымда база эки чүүлдер болган. Бир кыстыг, бир оолдук кижини мен. Уруум — журналист. Оглум шериг академиязын 2005 чылда дооскаш, ажилдап эгелей берди. Ынчангаш 2005 чыл бистиң өг-бүлевиске база бир уттундурбас чыл бооп арттар.

Чаа 2005 чылда меңээ көргүскен улуг бүзүрел, идегелди бадыткаар дээш, чогаадыкчы езу-биле ажилдап, чаа хоойлу-дүрүмнерни өөренип, чонумга ачыдузаны көргүзөр дээш кызып ажилдаар сорулгам-на бо.

Хоочун «Шын» солунунуң меңээ кичээнгей болгаш байыр чедиришкини дээш, өөрүп четтирдим. «Шынның» номчукчуларынга үнүп келген чаа чылда аас-кежикти, кадыкшылды, чедишкinnerни күзедим.

Наталья ОНДАР,
философия эртемнериниң кандидаты, доцент.

...ЙӨРЭЭП ЧОРУУР МЕН

2005 чылды үдеп тура, ботка хамаарыштыр ооң хайырлаан кежиктерин чылыг сеткил-биле сактып, ону йөрээп чоруур мен.

Чогаадыкчы ажил-үүлөм дээш, Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң Чарлы-биле Найырал Орденни, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржактың тургуканы Чазак Даргазының чечен чогаал талазы-биле Степан Сарыг-оол аттыг шаңалды «Ынакшылдың ширээзи» деп номум дээш меңээ тывысты.

Чогаал бижиири хууда ажил-чорудулга-даа болза, меңээ тывыскан бо бедик шаңалдарда хөй-ле кижиниң кириген үлүү үнөлөп четтинмес ийин. Чонумнун, Чазамның, чогаалчы эш-өөрүмнүн, эртемден-критиктерниң, номчукчуларның меңээ көргүскен хүндүткел, ачы-буяны дээш чүрээмниң ханызындан өөрүп четтиргенимни илередип чор мен.

Бо ийи улуг бедик шаңал өөрүшкүнү берген-даа болза, сүртенчиг сүрээлелди доюлдурду. Аңаа төлөпиг харыны канчап тудар кижини боор мен деп, байгы-ла бодаан сагыжым бо. Ол шаңалдарга менден артык төлөпиг чогаалчылар турган-на болгай деп чүвени утпайн чор мен. Бо удаада кежик меңээ аайлажы-даа берген болза, дараазында эш-өөрге ындыг кежик ыяавы-ла келир дээрзинге бүзүрээр мен. Бистиң тыва чонувустун оолдаркыстарының аразында кайгамчык уран салым-чаяангылар эңдерик.

2005 чыл меңээ черле өөрүшкү-маңнайлыг чыл болду. Хөөн карарар муңгаранчыг-деңгеренчиг айлар, хүннер турду. Ону биче сеткилдиг, дузааргак, авырла-буяныг кижилериниң ачы-дузазы-биле ажып эртим. Ийи удаа (казын, күзүн) Новосибирскиге академик

С.Н.Федоров аттыг карак эмнелгезиниң салбырынга кезилде эрткеш, хаяалыг Хүннүн херелдерин катап көөр аас-кежиктиг болдум. Кезер эмчи, медицина эртемнериниң кандидаты Ольга Николаевна Кулешованың хуулазын холдары меңээ Чырыкты шаңнады. Мени чырык көрзүн дээш, Тывамның эмчилери Долаана Енаевна Монгуш, Галина Васильевна Соян дыка-ла кыстылар, буянын сеткилин арындан көргүстүлөр. Авыралдыг, энелдиг эмчи кыстарымга мөгейип, бо сарыг өртемчейде кижиге күзеп болгу дег, бүгү-ле чаагай кежиктерни күзедим.

Эргим чонум, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, кырывыска Хүннүн чидиг херелдери чайынналып, олча-омаавыс элбек, өөрүшкү-маңнайлыг бедик-ле болзун ам! Буяныгларга курлак чедир мөгейип, бузуттугларны кээргел-биле өршээп чоруулунар! Чаа Чыл-биле!

Хүндүткелдин мөгейи-биле
Александр ДАРЖАЙ,
шүлүкчү.

БҮГҮ БОДУ, СЕТКИЛ-ХӨҢНҮ-ДАА ЧАРАШ...

Бо кайгамчык чараш артисти сценадан шагдан бээр магадап көрүп келдим. Ылаңгыя алдарлыг «Ээлдек шыңгыраашты» солистеп турда, төнчү чокка көрүп оруксааң кээр. Эскерип чоруурумга, ол кезээде чай чок: бир-ле ажил дээш, бир-ле концерт дээш, азы бир-ле артист дээш сагышсыраан, чүнү канчапса экил дээш, чогаадыкчы дилээшкнде чоруур. Кымыл ол дээрге, Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Надежда Даржаа-дыр.

«Саян» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу, ооң директору харысалгалыг ажилдарга ажилдай бергенде, Надежда Федоровна-биле ажил аайы-биле аралажып таныжар, чугаалажыр апарган бис. Ынчан харын, Надежда Федоровна чүгле чараш херээжен, талантылыг артист эвес, а кижилерге аажок кичээнгейлиг, кайгам-

чык биче сеткилдиг, бедик культураның кижизи-дир дээрзин дораан эскерип кагдым. Чүгле арын-шырайы, дурт-сыны чараш эвес, а сагыш-бодалдары база эң чараш. Телефон дамчыштыр ийикле азы ажилдаар черинге чеде бээр-даа, аргажок четтикпейн халып тургаш безин, кажанда да чайым чогул дивес, каш минутаны тып, ыяап-ла сени хүлээп ап, дыңнааш, дуза кадарын албан оралдажыр. Алдаратка, кижилерниң кичээнгейинге, көрүкчүлериң ынакшылыңга «эштип» чаңкыккан артистерде

Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Надежда Даржаа.

ындыг аажы-чаңгыг кижилер ховар болдур ийин.

«Амыдыралым сенде, уран чүүл» деп чогаадыкчы ажилының 30 чылынга тураскааткан концерти-биле үдепкенивис чылдың төнчүзүнде Надежда Даржаа мөгейкичелерин өөрткен. Филармонияның концерт залын көрүкчүлөр шыгырт долу кылдыр олурупкан. Чоокта сценаже үнмезин ынак артистин көрүкчүлөр кайгамчык диңмиттиг адыш часкаашкынарны болгаш алгы-кышкы, шиммезин-биле уткуп, үдеп турду. Байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөр чугаалаан кижилерниң дөгезин адап-санаары болдунмас херек, олар шуут эмгежок болган. А чечектерниң хөйүн! Шынап-ла, ынак артистин көрүкчүлөр сакты бергени илден, алдарлыг артист боду база сценаны, көрүкчүлериң сакты бергени илден. Ойнап, танцылап турда, хат-салгын-на!

Кайгамчык солун, чараш концерт дээш, Надежда Даржаага өөрүп четтиргенивисти илередип, чаа үнүп келген чылда ооң чогаадыкчы чедишкinnerи хөй-ле болзун, ал-боду кадык, чараш, аас-кежиктиг болзун деп күзеп каалы.

Светлана БАЛЧЫР,
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

«Ээлдек шыңгырааш» солизи Н.Даржаа.

ХАЙНЫКПАСТЫҢ АРГА ЧОК-ТУР...

2005 чыл мээң амыдырал-чуртталгамга, ажил-ижимге канчаар-даа аажок чедишкinnerиг, аас-кежиктиг чыл болду.

Бо чылын 60 харладым, 60 артты ашканым бо, ынчалза-даа кырааным-даа чок, кырывааным-даа чок, элдепиг харны басып эртим. Шынап-ла, кижини алдан чыл иштинде чурттап келгеш, «эки чүнү кылып каан мен» деп боданы бээр чорду. Ынчангаш эртип келген чылдарыңны эргий бодап, кижиниң сагыш-сеткилинге чүү кирбес дээр силер, оларның аразында ээр-дагыр оруктар, эш-өөрү, ажил-агыйы дээш-ле, баар. Шыны-биле ап көөр болза, мен алдан харымны багай чурттаан мен деп санавам мен. Амыдырал-чуртталгамга, ажил-ижимге, спортка, культурага, чонум аразыңга чоргаар чурттап чор мен деп-даа мактаным боор мен. Ол дугайында солун-сеткүүлдерден, радиотелевидениеден мээң чонум дыңнап, көрүп турарлар.

2005 чылда Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыын езугаар чон мурнунга бараан болган ажил-агыйымны үнөлөп, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле база ол ышкаш «Начын мөгө» деп хүндүлүг атты тывысканынга чонумга, Тыва Республиканың Чазанга улуу-биле өөрүп четтиргенимни «Шын» солунну таварыштыр илередип олур мен.

Чогаадыкчы ажил талазы-биле база бо чыл меңээ чедишкinnerлиг болган деп бодап тур мен. 60 харлаанымга тураскааткан чогаадыкчы кежээмге аңгы-аңгы оркестрлерге бижээн улуг чогаалдарымны, чаа бижиттинген ырларымны чон диңмиттиг адыш часкаашкынарны-биле уткуп-хүлээп ап турарыңга кижини канчап чор-

гаарланмас боор. База ол ышкаш чогаадыкчы кежээмге Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чедип келгеш, кижиниң кылган ажилын түңнөп, хөй-аьдын көдүрүп, Чазактың шаңгалын чон мурнунга тыпсып бээрге, оон өөрүнчүгү чүве кайда боор, кижиниң сүлдезиниң бедиири чугаажок. Композитор, депутат, спортчу эш-өөрүм мактап туруп бээрге, «Хамык чону мактап турда, Кара-Кат мээң сеткил-чүрээм хайныкпастың арга чок-тур» деп ырлагылаксаам-даа кээп турду. Ынчангаштың бодумнун 60 харлаанымга тураскаадып, чонумга белээм кылдыр сеткилимден бижиттинген ырларымның чыындызын «Алажымның аялганы» деп ат-биле үндүрүп алдым.

Үдепкенивис 2005 чыл мээң амыдыралымга чедишкinnerни, хөй өөрүшкүнү сөннээни дээш, сөгүрүп, тейлеп артып каар мен. Чаа чылда бүгү чонумга ак орукту, аас-кежикти, чедишкinnerни күзедим.

Кара-Кат ООРЖАК,
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Россияның спорт мастери, ТР-ниң Начын мөгези.

Амьурган-на, 2006!

КАДЫКШЫЛ ЧЫЛЫН ҮДЕП ТУРА...

Эртип турар 2005 чыл Тываның кадыкшыл ниитилелиниң хөй-ниитичилериниң болгаш тыва чоннуң кадыкшылын камгалаар бүгү төптөрнүң, социал башкыларның, аныяк суртаалчыларывыс – волонтерларывыстың амыдыралында бир онзагай чыл болган.

Олар РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2005 чылды кадыкшыл-спорт чылы кылдыр чарлаан доктаалдарын удуртулга болдуруп, бүгү школалар, уруглар албан черлеринге, аныяктар, аныяк ада-иелер ортузунга, лагерьлерге «Сээң кадыкшылың бодунуң холунда», «Кадыкшыл – алдын байлаавыстыр», «Аныяндан кадың камна!» деп кыйгы-биле чылдың эң эки үезинде кожуун, суурларга чедип, янзы-бүрү ужуражылгаларны, кезээлерни эрттиргелден. А черчерде кожууннарда чагырга черлери, ында спорт организациялары, күш-культура башкылары, херээженнер чөвүлелдери, кадыкшыл клубтарының активчилери республикага чарлаттынган «Авам, ачам, мен – спортчу өг-бүлө» деп конкурстун 1-2-ги ээлчеглеринге багай эвес киришкен. Ылаңгыя Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Кызыл кожууннарның төлээлерин онзаллап айткысадым.

Чон ортузунга амыдыралдың чаагай хөгжүлдезинге моондак болуп турар арагалаар, таакпылаар, өске-даа багай чаңчылдарны эвээжедип, чавырылдырар сорулга-биле комплекстиг үнүшкүннерни кадыкшыл ниитилели-биле кады аарыгларга удур ажыл чорудар төп (улуг эмчи М.М.Большин) «Сайзырал» (В.В.Полякова), аарыг уругларга профилактиктиг ачы-дуза чедирер төп (Т.Л.Ударцева, А.С.Хунан-оол), СПИД-төп (Н.М.Санчай), наркоконтрольдун төлээлери-биле кады бистиң хоочун лекторлар, өстүрүп, өөредип турарывыс студент-волонтерларывыс дыка хөй лагерьлерге барып, «Мен чараш мен, мен кадык мен, багай чаңчылдар тайылзын!» деп тускай темага кичээндиригилг суртаалдарны чорудуп келген. Черле ынчаш эртип турар кадыкшыл чылында хөй-ниити организацияларга улуг дузаны республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилели, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары (З.Н.Сат) болгаш Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак, херээженнерниң национал лигазы, хоорайның школаларының директорлары бистиң организастап эрттирип турарывыс хемчеглерге активчи кирип, дуза-деткимчени көргүзүп келген. Аарыгларга удур төптүн профилактика талазы-биле методизи Валентина Тырышкина, социал башкы Раиса Мамышева, 3 дугаар школада

валеолог башкы Екатерина Жадеева, бир дугаар школадан Аяна Дугержаа, өөреникчилер Светлана Мачик, Айлана Ооржак, Эрес Дамдын, Юлия Коробейникова, Натпит-оол Мөңге дээш, өскелерге-даа сагыш човаачал ажыл-ишчи чоруу дээш, өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

2005 – кадыкшыл чылында мөөңнеттинген арга-дуржулга-биле аныяктарны, багай чаңчылдардан үнмейн турар чамдык аныяктарны эде кижизидип, эмнеп-домнап, билдилип суртаалда, дуза чедирер төптөр, клубтар Чаа чылда профилактика ажылын улам күштелдирип ажылдап турар. Чижээ, чыл төнчүзүнде Кызылда «Чоннуң кадыкшылы» клубка «Сээң салым-чаяаның, кадыкшылың, аас-кежиң – сээң-не холунда!» деп темага үргүлчүнүн ажык чугаа, консультация, эмнелгени (арыглаашкын) эгелей бердивис. Ийи неделяда Каа-Хем суурдан, Кара-Хаактан, Элегес-Аксындан, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хемден кадыкшылын экижидип, багай чаңчылдардан уштунар дээш аныяктар, эр улус хөйү-биле кээп киришкени өөрүнчүг. Кызыл хоорайдан Семеновтарның өг-бүлөзи уруглары-биле, дунмалары-биле хөй айтырыгларлыг, арга-дуржулга солчуп, консультация ап келгеш, дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип алдывыс деп чандылар. Психолог Татьяна Леонидовна Ударцева улусчу эмнекчи Ираида Геннадьевна Тонких олар-биле ол ажылывысты ам-даа уламчылаар бис. Бистиң үндүрүп турар бюллетеньнеривистен безин хөйүнү билип ап болур силер.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА,
Бүгү Россияның кадыкшыл ниитилелиниң Тывада салгырының удуртукчузу.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның күрүне шаңналының лауреады Надежда Наксыл – көрүкчүлөрнүң эң ынак артистериниң бирээзи. Чогаадыкчы ажылының 25 чыл оюнга тураскаадып, ажыл-ишчи отчеду болур улуг концертти чоокта чаа артист көрүкчүлөринге бараалгаткан. Ынак артизиниң концертинге чон зал долу кылдыр чыгып келгени өөрүнчүг.

Бодум хуумда Надежда Наксылды чаа чүүлдерниң эгелекчизи деп билир мен. Тыва театрының сценазынга бенефисти дидимибиле эгелээн артист база ол. Ооң соонда, ылаңгыя сөөлгү чылдарда ол чаңчылчы бергени ол-дур. Чогаадыкчы дилээшкин, бодунга бүзүрел, көрүкчүзүнүң идегел, бүзүрелинге шынчы чорук ындыг эки болгаш солун эгелээшкинни кылырынга идиг болган.

Ийи кезектен тургустунган бо концертиниң баштайгы кезээн сураглыг төөгүчү, политик, драматург Эдвард Радзинскийниң «Монолог» деп чаңгыс актылыг шиизи-биле эгеледи. Шииниң очулгазын Надежда Наксыл боду кылганы солун. Актриса херээженниң салым-чолунуң дугайында Надежда Наксыл кайгамчык чаптанчыг, оюн-баштак, каттырынчыг кылдыр ойнап көргүстү. Ооң сеткилин хомудадыпкан эр кижиле «мээң экс-эргимим Саша» деп ол чугаалажып турар. Эжик аргында соктап турган «экс-эргимин» кирибейн, хөй сактыышкыннарны кылып, бирде каттырып, бирде ыглап-даа турар. Артист кижидээрге, сценага ойнап турда-ла магальг чараш, солун, тоор чүвези чок, а амыдыралда артист кижидээрге база-ла анаа кижилер дег, кударап, өөрүп, хилинчектенип, ынакшылынга кагдырып, катап база ынакшып чоруур кижидир дээрзин бо оюну-биле Надежда Наксыл бадыткап ойнады. Ооң «экс-эргими Сашаның» ролун Тыва Республиканың алдарлыг артизи Эдуард Ондар (улуг) ойнап турар. Бо ийи кайгамчык талантылыг артистерниң оюнун кежээ дургу таалап көрдүвүс. Кайызы-даа бот-боттарынга төлөптиг, «маадырның» ову-хевирин шынзыг кылдыр көргүзүп шыдаар артистер-дир.

Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, Надежда Идам-Сүрүң В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ажылдап эгелээн. Оон бээр 25 чылдар шуужуп эрте берген. Чээрби беш чыл дургузунда артист кандыг рольдарны ойнаваан дээр. Гитаралап ойнавышаан, сценада «Уярава» деп ырлап турар бичии попугур уругну Идам-Сүрүң Надя деп чарлап турганын сактып ор мен. Ам Надежда Наксыл кырган-ава аларган-на болгай але. Ол хиреде артистиң чаражы олчаан, талантызы улам бедээн. Ону артистиң чогаадыкчы кежээзи база катап бадыткады. Ол чүгле ши ойнап көргүскен эвес, а бичии уруглар баледи-биле кады танчылап («Дюймовочка»), ырлап, шүлүктөп – көрүкчүзүн таалатты. Композитор Алена Иомужап шүлүкчү Мария Күжүгеттиң сөзүңге «Уруг бодум элдеп аа?!» деп

ырыны Надежда Наксылга бижип берген. «Біржым кежээ» деп чарашырыны Наталья Лопсан аңаа бижип берген. Чаа ырыларның премьеразын көрүкчүлөр демниг адыш часкаашкыны-биле уткуп, үдеди. «Хайгаарал» деп дириг амытаннар дугайында сценажыткан көргүзүгү Надежда Наксыл, Эдуард Ондар, Сайдаш Монгуш олар ойнап көргүзүргө, көрүкчүлөр «кара баарын кадыр» каттырыштывыс. Н.Наксыл кайгамчык уяна, чараш үннүг уран номчукчу дээрзин шагда-ла билир бис. С.Сарыг-оолдун «Оттүг-тергезин» база катап таалап дыңнадывыс. Э.Мижиттиң «Мени кагба, идегелим. Мени кагба, күзелим» деп

артизи Сиин-оол Лакпаевич Оюн сценаже үнүп кээп, кайгамчык чылыг-чымчак сөстөрнү чугаалады: «Кайгамчык солун, чараш кежээни биске Надежда Наксыл шаңнады. Сагыш-сеткилдиң өөрүшкүзүн хемчээр арга турган болза, артистиң оюнундан алган эки энергияның хемчээлин тодарадыптар арга турган болза, ол канчаар-даа аажок улуг болур турган дээрзи билдингир. Мээң өөреникчимниң талантызы чылдан чылче бедип, чогаадыкчы дилээшкиннери үре-түннелдиг болуп

ТОС-ТОСТУҢ СООГУН ТООВААН

турар одуругларлыг ханы уткашынарлыг шүлүү-биле артист кежээни хагды.

Надежда Наксыл доктаамал дилээшкинде чоруур артист. Бирле чаа чүүлдү тып, чогааткан чоруур. Тываның алдарлыг артистери Анзат Куулар (Балда дугайында тоол), Галина Мунзук (япон танкылар), Эдуард Ондар (пантомима) олар-биле дуэт көргүзүглерин көрүкчүлөр сактып ор боор. Бо уаада сураглыгыраажы Сергей Сокольников-биле К.Симоновтуң «Эп кээр мен, мени мана» деп хамыкка билдингир шүлүүн «Чер казанакта» деп сураглыгыры-биле холбап тургаш бараалгаттылар.

Бо концерттиң режиссеру, каракка көзүлбес улуг чүктү чүктээн кижиле – театрының аныяк режиссеру Марина Сарыгга байыр чедирбес арга чок. Концерттиң эгезинден төнчүзүңге чедир ол Надежда Наксыл-биле деңге, сагыш аарып, кулиса артынга халып-ла кежээлээн. Эки кылган ажыл түңнелдиг болбайн канчаар, көрүкчүлөр ылап-ла мага хандыр дыштанган. Ында режиссернуң кириген үлүг-хуузу улуг.

Надежда Наксыл чээрби беш чыл дургузунда чонун өөртүп чорууру бо. Ооң чогаадыкчы кежээзин көргөш, башкызы Россия Федерациязының алдарлыг

турарынга өөрүп, чоргаарланмас аргам чок. Сээң бо кежээки оюнуну көргөн болза өгбелеривис – улуг артистер, аваң аажок-ла өөрүүр ийик. Мындыг онза кежээге яамыдан, казактан даргалар келбээни хомуданчыг-дыр. Мындыг улуг күш-ажыл улуг үнеллди алып ужурулг. Эр хөй, Надя! – дээрге, башкызының ол сөстөринге катчып, бүдүн зал изиг адыш часкаашкыннарны-биле чаңгылыны берди.

Россияның театр ажылдакчыларының Тывада салгырының даргазы Александр Шоюн байыр чедирип сөс алгаш, артиске моон соңгаар-даа чогаадыкчы чедишкыннерни күзеп, суй белекти тывысты.

— Концерт кайы хире эртти, сагыш сеткилдер ханган боор аа? – деп, артистер айттырдым.

— Тос-тостуң соогун тоовайн чыгып келген чонум дээш өөрүп тур мен. Чүү-даа хамаан ийик бе, чонум-на өөрүп чанган болза! – деп, ол харыылады.

Чаа 2006 чыл артизивиске хөй-хөй өөрүшкүнү, аас-кежикти, чогаадыкчы чедишкыннерни сөңнээр-ле болзунам!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

БАШТАЙГЫ БЕЛЭЭ

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга үдепкенивис 2005 чылдың төнчүзүнде база бир чаа шииниң баштайгы көргүзүү болган. Чаа Чылдың бүдүүзүндө ол, шынап-ла, кайгамчык белек болганы чугаажок. Санкт-Петербургуң театр уран чүүлүнүң академиязының актер салгырының доозукчузу Сюзанна Ооржак ийиги дээди эртем – режиссернуң мергежилин чедип алыры-биле күрүнениң Арктиктиг культура болгаш уран чүүл институтунда ат-сураглыг режиссер Андрей Борисовтуң мастерскаясында өөренип турар. Байырдалда ийи дакпыр өөрүшкү кылдыр эң баштайгы режиссерлаан ажылы —

В.Шекспирниң «Хуулгаазынның дүштер» деп шиизин тыва көрүкчүгө ол бараалгаткан. Ол — Сюзаннаның диплом ажылы.

Чаа шиини көргөш, тыва театр салым-чаяанныг база бир аныяк режиссерлуг болган-дыр дээрзинге көрүкчүлөр бүзүрээ. Бо ажылды бир дугаары дээш, кыдыра көөр дээр уг чок, шыңгыы көрүш-биле тургускан ажыл. Тоолзуг оранда ынакшышкан маадырларның чаптанчыг, чараш, каттырынчыг «үүлгедиглери», ону янзы-бүрү оюн-баштак, каттырынчыг чүүлдер-биле холбап көргүскени көрүкчүлөрнү сонуургалын болдурган.

Ниитизи-биле алырга режиссура, чурук-каасталга болгаш артис-

терниң оюн-күүселделериниң-даа талазы-биле чаа ши бир тускай болуп турары-биле эки үнеллди ап турары ол. Уткуп алганывыс

чаа 2006 чылда Сюзанна Ооржактың тургускан шиизи тыва театрының репертуарын улам каастаар дээрзи чугаажок.

Аныяк режиссер Сюзанна ООРЖАК.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Шинден көргүзүг.

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ-БИЛЕ ХОЛБАШКАН

«Суй-Белек» КУБ

«Суй-белек» КУБ-туң директору, М.Б. Дагба ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелинге белээн тыпсып тур.

Эрте-бурунгу өгбелеривистин национал уран-шевер ус-тывыш талазы-биле муң-муң чыл дургузунда сайзырап келген арга-мергежилни чогаадыкчы езу-биле катап оттуруп, амгы тыва амыдыралды каастап эгелээн бүдүрүлгө «Суй-Белек» КУБ болгай. Ол бүдүрүлгө дугайында мооң мурнунда солун-сеткүүлдер арыннарынга материалдар үнү-даа турган болза, ында кылыр турар тыва национал ус-тывыш кылыгыларының, тыва идик-хептин, эт-херекселдерниң уран-шевер уjur-утказының дугайын чүс, муң-даа чүүлге бижирге төттүм-мес деп чүвени бо баргаш ылап билдим. Чүге дээрге, ук хөй янзы национал уран-шевер ус-тывыш кылыгыларында тыва өгбелеривистин чүс-чүс чылдарда чурттап чораан амыдыралының, сагыш-сеткилиниң эң дээди сүүзүнү сиңен.

Ук бүдүрүлгениң директору, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Мерген Балыкаевич Дагба ажыл-агыйында бо эртип турар 2005 чылда кандыг чаа чүүлдер немешкенин улуг күзел-биле чугаалап олур. Бо бүдүрүлгөдө тыва национал идик-хеп даараар цех, чонар-даш-биле янзы-бүрү аң-мең, мал-маган дүрзүлери чонар Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурда салбыры, ыяштан тыва савалар чазар, алдын, мөңгүн болгаш өске-даа үнелиг металлдар-биле тыва эдилелдер, каасталга кылыр цехтери турганын номчукчулар билир болгай. Бо

удаада чаа чүүлдер кылдыр бүдүн өг иштиниң херекселдерин: тыва ыяш оруннарны, аптараларны, үлгүүгелерни, сырып каан ширтектерни, өг шывыгыларын, кожаа хендирлерин шуптузун чазап, даарап, сырып, эжип, өрүп бүдүрүп турар апарганнар. Кыска үе иштинде ийи өг дериг-херекселдери кылып четтикеннер болду. Ук дериг-

биле оларны хөйү-биле бүдүрери ажыктыг, ынчангаш ол талазы-биле арга-мергежил-даа, техниктиг байдал-даа чүгээртеп оларын Мерген Балыкаевич чугаалап орду. Ол чараш дериг-херекселдерге янзы-бүрү хээлерни безин оюп турарлар.

Оон аңгыда Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурда чонар-даштан янзы-бүрү аң-мең, мал-маган дүрзүлери чазар салбырдан аңгыда шак-ла ындыг база бир салбырны Кызыл хоорайда база ажытканнар. Ында Мерген Сарылар деп аныяк эр ажылдап эгелээн. Ынчангаш мооң мурнунда чүгле күрүне чагыгылары кылып турган болза, бо хүннерде оларның хереклекчилери көвүдээн. Чүгле күрүнеже көрүп олурбайн, бот-тускайлаң кылыр ажылы база хөй апарган. Чаа, эки шынарлыг кылдыр болбаазыраткан чымчак хөм савыя-биле чүвүр, куртка, юбка, жилет дээн ышкаш хептерни даарап эгелээн. Оон ыңай бо чылын «Тывазкспо» деп Сибирь девискээрлериниң аразынга Кызыл хоорайга болуп эрткен конкурска киришкеш, тускай диплом, грамота-биле болгаш өртек-тиг белектер-биле шаңнатканнар.

Чогаадыкчы, экспериментатор даараныкчы, тайылбырлакчы, бухгалтер Н.Х. Кенен-оол тыва бөрттү көргүзүп тур.

херекселдерни чаңгыс шевер кижизвес, бүдүрүлгө кылып турар чүве болганда, хереклекчилерниң негелделерин хандырап талазы-

Арга-дуржулга, бараан, кылыглар солчуру-биле Абакан, Новосибирск хоорайлар-биле керээлерни чарганнар. Москва хоорайга дээди өөредилге чери дооскан дой, фарфор-биле аяк-сава кылыр Аян Канчыыр-оолович Чашкак деп аныяк оолду ажылга хүлээп алганы ук адырның ол бүдүрүлгөгө чаа идик-биле хөгжүп эгелээриниң магадылалы болган.

Келир 2006 чылда кылып чорудар ажылдың кандыг чаа планы барыл? Аңаа Мерген Балыкаевич мынчаар харыылады. Москва хоорайда Тыва Республиканың төлээ чери-биле дугуржулга кылып турар бис. Ук албан чериниң чанынга делгелге-садыг ажыдар план бар. Ынчан москвачылар тыва уран дарганнарның, шеверлерниң, ус-тывышчыларның кайгамчык ажылдары-биле таныжып, сонурган садып ап болур апаарлар.

Чогаадыкчы езу-биле чаа-чаа аргаларны дилеп, экспериментилер кылып бүдүрүлгө боорга, хереклекчилерден кандыг-даа чагыг келир. Чижээлээрге, чоокта чаа «Восток» деп хол бөмбүүнүң командасы талисман кылдыр улуг адыг дүрзүзү даараарын чагыткан. Улуг бухгалтер Надежда Хереловна Кенен-оол баштаан даараныкчыларның адыг дүрзүзүн канчаар даараарының аайын дилеп, бажы ыжып шаг болган. Ийи хонганда дыка чараш дүрзүнү (чурукта) даарап алганнар. Ынчангаш оларның ажылында чогаадыкчы чорук улуг черни ээлеп турар. Ылаңгыя бухгалтер Надежда Хереловна чүгле бодунуң кол хүлээлгелерин күүседип турар

эвес, тыва идик-хепти быжыжып, дааражыр, чаа чогаадыкчы арга дилээрдө бир улуг бодакчы экспериментатор дээрзин директор онзалал демдегледди. Оон ыңай херек апарганда дүн-хүн чок ажылдаптар Зоя Мандышовна Монгушту, Людмила Владимировна Колпенкону, ыяштан чазаныр Тимур Кудеревич Мандалды, Кызыл-Дагда даш чонукчузу Владимир Борбак-оолович Саая, база-ла хөлчөк эки ажылдыг, херек апарза, дүн-хүн чок кайнаардаа хап орап чолаачы Айдың Викторич Монгушту Мерген Балыкаевич улуг өөрүп четтиришкени-биле чугаалап орду. Оон ыңай ол бүдүрүлгөдө камгалал чери база бар бооп турар. Ук албанны Буян Васильевич Монгуш чедишкениг удуртуп турар. Оон ыңай техниктиг ажылдакчы Виктор Андреевич Стадник база тергиин эки ажылдап турар.

«Суй-Белек» КУБ даштыкы чурттардан Моол-биле элээн харылзаалыг. Улан-Батор хоорайда «Хүлүк» дээр бүдүрүлгө-биле ажыл-агый талазы-биле кады ажылдажылганы чорудуп турар. Бедик шынарлыг, чымчак, чуга савыя материалды оон ап турарлар.

Оон соонда бухгалтер Надежда Хереловнаның үделгези-биле даараныр цех-биле таныштывыс. Оон соонда садыгга келдивис. Ында хөй янзы тыва национал идик-хеп: тон, бөрттер, чеңи-чоктар, мөңгүн чүгөн-чулар, оттук, кош бижектер, сырга, чавага, билзектер, хам кижиниң дүңгүрү дээш, чок-ла чүве чок. «Тыва хеп аймаа садыгга көңүс турбас, дораан-на садып апаар. Чон национал хевинге дыка ынак апарган. Бөгүн безин үш тыва тонну даарап төндүрүп турувуста-ла, садып апарган» деп, Надежда Хереловна онзалал демдегледди. Чүгле хеп эвес, «Алдан-Маадыр» аттыг

Ус-тывыш, уран кылыглар.

дошказы сарыг шажында өлчей удазын хевирлиг болур. Ол мерген угаан, аас-кежикти оштап турар. Бөрттүн ниити хевирин кушка демейлээн. Бөрттүн дошказы куштуң бажы, чинге чери мойну чоорту чооннааш, бөрттүн ниити хевир апаар, халбаңнары куштуң ийи чалгыны болур». Ол хамаан-чок бөрттүн өңнери безин утка-шынарлыг: кызыл өң — чаагай ызыгуурнуң, сарыг өң — сарыг шажынның, ак өң — өңнерниң иезиниң, кара өң — багай чүүлдерни базар күштүн, бай амыдыралдың демдектери бооп турар. Довурзак бөрттү мөңгүндөн шуткаан 12 лотос чечектери-биле каастаан. Ол чүл дээрге, бөрттүн

Кызымак ажылдыг садыгчы С.С. Монгуш.

Эки ажылдыг Чолаачы А.В. Монгуш.

музейден көрүп алгаш, хам кижиниң хевин безин даарап турганнар. Кончуг онза чараш болган. Ону безин дораан садып апарган. Савыядан даараан чүвүрлерни, херектээшти, юбкаларны аңаа көрдүвүс. Тыва хепти анаа-ла даарай бербес, бир-ле уjur-уткалыг боор дээрзин аңаа билдивис. Надежда Хереловна бир тыва бөрттү тудуп алгаш, канчаар даараанының уjur-утказын тайылбырлай берди: «Тыва бөрттүн

ээзи 12 солчуп турар чыл эргилделеринде аас-кежиктиг болзун дээн. Ындыг бөрттү колдуунда кыс уруглар кедер. Тыва хеп бүрүзүн даараары бир-ле уjur-уткалыг. Ынчангаш бо бүдүрүлгениң ажылы Тываның төөгүзү-биле холбаалыг. Ынчангаш Чаа чыл таварыштыр оларның ажылы улам чедишкениг болурун күзеп каалы.

Борис ОНДАР.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Мурнакчы даараныкчылар Э.М. Монгуш биле Л.В. Колпенко чогаадыкчы езу-биле даараан адыг хевин көргүзүп тур.

ЫТ ЧЫЛЫНДА өгленип болур бе?

Чаштар төрүттүңер болгаш чаа өг-бүлелер немежириниң талазы-биле эрткен 2005 чыл республикага дүжүткүр чыл болган (ооң мурундагы 2004 чылга четпестен башка) дээрзин ТР-ниң ХБАБ эргелелиниң Кызыл хоорайда салбырының чыл төнчүзүңүң саннарындан көрүп болур. Эрткен чылда найысылалга 2076 чаштар бодарап, чырык чер кырынга төрүттүңен. Ол-ла сан ооң мурунда чылда 2205 турган. Бо удаа оолдар кыстардан хөй болганын демдегеп болур. Чыл дургузунда 814 кижиле эргезин тургускан. Адын 78 кижиле солаан, уруг азырап алганнар — 42, чок болган улус — 1545.

Найысылалдың ХБАБ салбырынга чыл дургузунда 600 ажыг өг-бүлелер тударының бадылаашкынынары байырлыг байдалга эрткен. Сан-чурагайлар-биле алырга, эр улус колдуунда 25-34 харлыында, херээжен улус 18-24 харлыында өгленип турар. Республиканың Хамааты байдалдар актыларының бижидилге черинге чыл санында чүгле Хамаарышпас күрүнелер эвилелиниң чурттарындан эвес, чоок-кавы чыдар кожоларывыс — Моол, Кыдат күрүнелерден база Америка, Германия, Чат республика, Вьетнам, Афганистандан эр хамаатылар өг-бүлелер тудуп, бадыланчып турар. Интернационалчы өг-бүлелерниң херээжен ээлери колдуунда тыва кыстар болуп турарын Кызыл хоорайның ХБАБ салбырының начальниги Аяна Калинин-оолова Ак-оол демдегеп чугаалаан.

Хүн бүрүдө немежип турар аныяк өг-бүлелер бүрүзү бодуну-биле онзагай дээрзи чугаажок. Ынчалза-даа 2005 чылдың декабрь 3-те өгленишкен оол, кыстың кайызы-даа чаңгыс чылда, чаңгыс айда, чаңгыс хүнде, харын-даа чаңгыс шакта төрүттүңени солун. Оларның бирээзи Чөөн-Хемчиктин, өскези Таңдының божудулга бажыңына төрүттүңен. А бир эвес ынчан, ада-ие азы божудулга бажыңының ажылдакчылары 1976 чылдың май 19-туң хү-

нүнде 5-6 шак аразында төрүттүңен чаштарның төк кээп дүшкен минута, секундазын демдегелен чүве болза, чаңгыс минута, секундада-даа олар чырык черге бодарааны чадалчок.

Уруглар эштериниң төрүттүңен хүнүнде бир-ле дугаар бот-боттарын тыпчып алган. Ол-даа канчаар, шынап-ла, бир-ле чогаадып каан индий кино деп болур, Чечен биле Мергенниң (уруглар-

Найысылалдың ХБАБ-та

ның аттарын боттарының дилээ-биле өскерткен) ачаларының төрүттүңен хүннери база чаңгыс — май 9. А авалары март 15 биле 16-да чаңгыс хүн карыштыр төрүттүңен.

Чечен биле Мерген чөөн чүк улузунуң чыл санаашкыны-биле алырга, кайызы-даа Улу чылдыг, Буга айлыг. Сылдыстарның сымыраны база салдарлыг бооп турарын оларның аажы-чаңында демейлешкек чүүлдер көргүзүп турар. Бичии чаптанчыг кыстыг, оолдуг аныяк ие Чечена «бодунуң аажы-чаңыңны биллип алыксаар болзуңза, эжиңни көрүптеринге, четчир. А эжиңни эки биллип алыксазыңза, бодуну шинчиле» деп чугаалап турар.

Эртип турар 2005 чылда Ты-

ваның ХБАБ эргелели тургустунганындан бээр 60 чыл болган дээрзин демдегеп каары артык эвес. Ук албан чери юбилейлиг чылында чамдык хамаатыларын өөртүп, өг-бүлелер туканындан бээр таптыг-ла 25, 50, 60 чыл болган үлегер-чижектег өг-бүлелерге байырлыг байдалга байырны чедирер аргалыг болган. Оларга Сергей, Катерина Ойдултар, Вячеслав, Маина Тановтар, Семен, Мазаалай Буяндылар, Николай, Галина Лосевтер, Самдан Хертек биле Зоя Монгуштуң база Сергей, Салчак Павуларның өг-бүлелери хамааржыр.

Дагаа чылының сөөлгү хонуктарында, чижээ, декабрь 30-де 14 эжеш аныяктар өг-бүлелер тудар күзелин илереткен. Бөгүндө Кызылдың ХБАБ салбырында септелге чоруп турары-биле бо аныяктар Кызыл кожунуң салбырынга бадыланчып аргалыг. Чыл төнчүзүндө дивий-биле немежип турар аныяк өг-бүлелер чүгле келир чылда — Ыт чылында өгленмес дээш бадыланчып турар. Маңаа хамаарыштыр Тываның Камбыламазы Лодой башкыдан «Ыт чылында өгленип болур бе?» деп айтырып, «Шынның» номчукчуларынга кыска тайылбырны бээрин дилээ биле. «Ыт чылында чүге өгленип болбас боор, өг-бүлелер тударының талазы-биле бо чыл өске чылдардан аңгыланмайн турар. Чүгле ыт айында (октябрьда) болгаш кандыг-даа чылда элээн болгаш-ла эргилип кээп турар ыт хүннери деп хүннерде куда-дой дүжүрери күзениң эвес. Ыт чылында өгленип болбас деп чүве, ыт айында өгленип болбас деп чүүлден улажып, аңаа «немежип» тывылганы чадалчок. Ындыг эвес, Ыт чылында өгленип болур» — деп харыыны Тываның Камбыламазы берген. Келир 2006 чылдың бирги өг-бүлелер бадылаашкыны январь 13-тен эгелээр.

Чойганмаа САТ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Ираида Доржуевна ДАГБАНЫҢ 50 харлаан юбилейинге

Чырык хүннү көргениңден бээр
Чартык чүс чыл, мугур-ла бо хүн
Ынчангаштың делегейде эргим, ынак ававыс сээ,
Ындынналган сеткиливис ханызындан
Байыр сөстү сөңнеп тур бис, хүлээп ап көр.

Чаа чылдың бирги хүнү, бирги шагы
Аалдап келген ол-ла дораан,
Авамыска аас-кежик, байырлал-дыр.
Алдын хүннү, аяс дээрни, аржаан сугну,
Аялгалар чараш үнүн, ававыс сээ,
Кадыкшылды, өөрүшкүлүг чуртталганы
Катап-катап черге чедир мөгейбишаан
Сеткиливис ханызындан йөрээп тур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Чеди-Хөл кожунуң Хову-Аксы суурунда ажылдап-чурттап чоруур бистиң ынак ачавыс Алексей Идей-оолович ОНДАР 2006 чылдың январь 2-де 50 харлаан. Төрүттүңен хүнүн таварыштыр ачавыска кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ижинге чедишкннерни күзеп тура, өртемчейниң эң-не чараш өңнерин сеткиливис ханызындан сөңнеп тур бис. 100 харга чедир чуртта, ачай!

Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары.

Бистиң эргим ававыс, кырган-ававыс, угбавыс, чаававыс Биче-кыс Тюлюшова САНАА январь 1-де 60 харлаан. Ынчангаш дараазында одуругларны аңаа бараалгаттывыс:

Ажы-төлдү кижизидип,	Эргим ынак ажылында
Ажыл-ишти бүдүргештиң,	Эки диртип иженмишаан.
Алдар-адың алгы берген	Арат-чонун, ажы-төлүң.
Алдан харны харлап тур сен.	Аас-кежик, өөрүшкүнү,
Улуг назы-харлыг-даа бол,	Каң дег быжыг кадыкшылды
Уруг-дарыг өөретпишаан,	Катап-катап күзедивис.

Өөнүң ээзи Майор Тюлюшович Санаа, уруглары, чуржулары.

Чаа Чыл-биле, авай, ачай, угбай!

Бистиң ававыс, ачавыс, угбавыс Өвүр кожунуң Чаа-Суурда хууда мал азырап, ажы-төлү, бистерге, дузалажып чоруур. Чаа уткуй үнген 2006 чыл — кызыл Ыт чылында эргим ынак ада-иевис Долба Макаровна Сендажы, Чымба Устүүнчүкович Тюлюш база хайыралыг угбавыс Алефтина Чымбаевна Тюлюш, Силерге изиг байырны чедирип, кадыкшылды, чедишкннерни, аас-кежин күзеп тур бис.

Кызылда уругларындан.

ЮБИЛЕЙИҢ-БИЛЕ, АВАЙ!

Эргим, ынак ававыс Зоя Серен-Доевна Хомушку бо чаа үнүп келген 2006 чылдың эге хүннеринде мугур хар харлаан. Юбилейин таварыштыр ававыска кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ишти чедишкннерни күзедивис. Ол үр үеде Бай-Тайга кожунуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелин удуртуп чоруур, күш-ажылдың хоочуну, хөй ажы-төлдүң авазы, кырган-авазы. Кайгамчык байлак сеткилдиг ававыс бистерни эртем-билиг чедирип, төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен. Авамыска мөгейип, чылыг кускаптадывыс.

Уруглары.

ЭШТЕРИМГЕ БАЙЫР!

Үдепкенивис 2005 чылда юбилейлээн чаңгысклассчы эштерим Наталья Пенеевна Салчакка, Надежда Монгушова Баавылга, Валентина Чымбаевна Өлчейге озалдап-даа бол, байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды күзедим.

Ам мугур харлаан эживис Зоя Серен-Доевна Хомушкага юбилейин уткуштур изиг байыр! Кадык бол, эжим! Чаптанчыг, оюн-баштак аажың-биле өөрүң өөртүп, конгулуур дег каткың үргүлчү чаңгылың чорзун!

Шупту чаңгысклассчыларымыга, Чаа Чылдың байыры!

Светлана БАЛЧЫР.

Дыштаныр хүннерни канчаар эрттирер силер?

Айыраана Куулар, ТКУ-нун специалисти:

— Бо хонуктарны уругларым-биле кады эрттирер мен. Аш-чемим кылып алгаш, өг-бүлевис-биле Чаа чылды байырлап, өг-бүлевис-биле театрлап, кинолап дыштангай-даа бис. Дыштанырга эки-дир.

Марина Ондар, ажылдакчы:

— Меңээ болза, 4-5 хонук дыштанырга, четчир турган. Соокта чүнү канчаар боор, бажыңга өг-бүлөм, оолдарым-биле олурап мен. Чамдык улус кылыр чүве чогуңдан арагалаар чүүлдер база туруп келир, ылаңгыя өгнүң эр ээлериңге хамаарыштыр чугаалап тур мен. Меңээ болза, багай-дыр. Культурлуг дыштанып билер улус болза, харын, хаактап, «Тайга» станциязыңче агаарлап болур-ладыр. Узун хуусаалыг бо дыштаныр хүннерни организациялар, ажыл черлери чөптүг ажыглаарын күзээр-дир мен. Езулуг хостуг

үелер ол ышкажыл, адыр аайы-биле спартакиадалар, маргылдаалардан организаастарын сүмелээр-дир мен.

Күдер-оол Даваа, ажылдакчы:

— Амырап тур мен. Диванымдан дүшпес мен, дашкаар үнер дээрге база соок-тур. Чаңгыс багай чүве «балдыр багай», бо хонуктарда каш акша-шалыңым ап чадажып тур мен, оон башка суурум четкен болза эки турган.

Маадыр-оол Саая, пенсионер:

— Менде чүү боор, биеэги хевээр, бичии кылып турар ажылдарым кылыр мен. Бодум хуумда бистиң чурттуң ажылчы чону бо «кышкы дыштанылгалар» дижири-вис дыштаныр хүннерни амдылызында чогумчалыг ажыглап шыдавайн турар деп санаар мен. Ол хонуктарны канчаар эрттирерин чыл бурунгаар планнап, акша-төгерикти чыып, белеткенип алган турар болза эки. Сагышта бар, ынчалза-

АЙТЫРЫГ — ХАРЫ

даа «хол четпес» херектерин чогу-дуп, туристеп болгай. Оон ыңай бистиңде сооктар күштүг, ырадыр чоруур дээрге хонуктар база арай эвээш ышкаш-тыр.

Аяна Түлүш, шывыгылыг рынокта сайгарлыкчы:

— Бис чүгле январь 1, 2-де дыштаныр бис, арткан хүннерде ажылдаар бис. Биске ажылдап, бараан-нарывыс садып турганывыс дээр, чүге дизе турар черивис дээш хүн, шак бүрүзүн төлеп турар болгай бис.

Лидия Монгуш:

— Чүнү канчаар боор, соок база-дыр. Чайын болза, огородка ажыл төнер эвес азы көдээге турган болза, мал-маган ажаап, карактаар дээр эртик. Уйнуктарым эдертип алгаш, хоорайның елказын бир хүн көргүзөр мен. Оон ыңай бичии даараар дээн чүүлдерим бар, ону ам-на даарап алыр бодап тур мен.

Санчай САТ белеткээн.

ЧИЗЕГЕ БЕЛЕТКЕЛИ ХИРЕЛИГ

Тыва статистиканың 2006 чылда көдээ ажыл-агый талазы-биле штаттан дашкаар албанының специалистерин бо удаада ажылчын бөлүктүң хыналда кылып чорааны Бай-Тайга кожунуң сумулары кайгаткан.

Тываның аңгы-аңгы кожуннарында чизе ажылынга белеткелдер эки азы чүгээр чоруп турар деп демдегеп болур турда, бо кожунда ол ажылга үнелээшкн кылыры барык болдунмас хире болган.

Чижээ, Хемчик болгаш Тээли сумулары чизе талазы-биле хүлээлгелеринге, ооң иштинде ажыл-агый

учеду чорудар ажылынга элээн харысалгалыын көргүзүп турда, Эр-Хавак, Найырал дээн чижектиг сумулар көдээ ажыл-агый чизезинге белеткел шуут-ла сандаргай байдалда. Суму чагырга баштыңының оралакчызы М.К. Ногайның бүзүрети-биле алырга, тус чер деңгелинге чизе комиссиязын тургускан, белеткел ажылдарын чөвүлел хуралынга чугаалашкан бооп турар, ынчалза-даа ону бадыткаккы дег кандыг-даа документини ажылчын бөлүккө көргүзүп шыдаваан. Оон аңгыда тус чер чагырганың ажылдакчыларында сумунуң чаңгыс-даа картазы чок болган. Ук суму чизени канчаар эрттирер бодап турары билдинмес.

Мерген ДАЙТОН,

«Тывастат» девискээр органының ажылдакчызы.

2006 ЧОЛДУГ-ОМАК ТЫВА КЫСТАР

Чүс-даа, муң-даа чылдар эртип турза,
Чүректерни хөлзедиптер, хөгледиптер,
Дыңгылдайлаан хөөмейге өлейлеткен
Тыва кыстар мөге чараш чойган, пөш-ле!

Улуг, делгем Азияның каастакчызы —
Уран-шевер, оюп болбас чечек ышкаш,
Чолдуг-омак, уян-чассыг тыва кыстар
Чоргаар, хостуг Тывазыңга чурттап чорзун!
С.ДАЧЫН-ХӨӨ.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ фотоколлажы.

	ЯНВАРЬ	ФЕВРАЛЬ	МАРТ	АПРЕЛЬ	МАЙ	ИЮНЬ
ПН	2 9 16 23 30	6 13 20 27	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26
ВТ	3 10 17 24 31	7 14 21 28	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27
СР	4 11 18 25	1 8 15 22	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28
ЧТ	5 12 19 26	2 9 16 23	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29
ПТ	6 13 20 27	3 10 17 24	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30
СБ	7 14 21 28	4 11 18 25	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24
ВС	1 8 15 22 29	5 12 19 26	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25
	ИЮЛЬ	АВГУСТ	СЕНТЯБРЬ	ОКТАБРЬ	НОЯБРЬ	ДЕКАБРЬ
ПН	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25
ВТ	4 11 18 25	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26
СР	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27
ЧТ	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28
ПТ	7 14 21 28	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29
СБ	1 8 15 22 29	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30
ВС	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22)
1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг
килдис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа —
1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8794. Чагыг 1.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит",
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлатга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы
Сибирде регионнар аразының девиссээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдын
май 14-те эде бүрткээн.

Херечиледииң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлатга
болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң
типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттың материалдарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
еске-даа фактылары, дыңнадылглары дээш авторлар боттары харылылар.